

ANNA SUKIENNIK

Instytut Psychologii Stosowanej,
Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa
Institute of Applied Psychology,
The Maria Grzegorzewska University, Warsaw
e-mail: asukiennik@aps.edu.pl

Refleksyjność matek jako moderator związku ich poczucia własnej wartości z postawami rodzicielskimi

Mothers' Reflectivity as a Moderator of the Relationship Between Self-Esteem of Mothers and their Parental Attitudes

Abstract. The aim of this study was to examine the relationship between mothers' self-esteem and their parental attitudes toward daughters and to find out if mothers' ability to understand emotional meanings (treated as an indicator of their reflectivity) is a moderator of the strength of these relationships.

The research involved 74 pairs of daughters aged 23–35 and their mothers. Their task was to fill out the techniques put on an Internet platform: *The Attitudes Questionnaire* by A. Sukiennik, *The Questionnaire of Retrospective Evaluation of Parental Attitudes* by M. Plopa and *The Test of Understanding Emotional Meanings* by A. Matczak and J. Piekarska.

It was found that the mother's reflectivity significantly reduces the strength of the relationship between her self-esteem and her parental attitude of acceptance, excessive demands, respect for the autonomy of her child, and inconsistency.

Keywords: parental attitudes, self-esteem, reflective evaluation system, ability to understand emotional meanings.

Słowa kluczowe: postawy rodzicielskie, poczucie własnej wartości, refleksyjny system wartościowania, zdolność do rozumienia emocji.

WPROWADZENIE

Rodzina stanowi dla jednostki pierwszą grupę społeczną, środowisko integralnie zaspokajające jej potrzeby biologiczne, psychiczne i społeczne. Ma ona fundamentalne znaczenie dla formowania się osobowości młodego człowieka (Braun-Gałkowska, 2003; Satir, 2000a; Tryjarska, 2000).

Wpływ rodziny na rozwój osobowości dziecka odbywa się zarówno poprzez świadome zabiegi wychowawcze rodziców, jak i na drodze oddziaływań niezamierzonych, między inny-

mi wzajemnych stosunków członków rodziny względem siebie (Ziemska, 2009). W zakresie oddziaływań nieświadomych szczególną rolę odgrywają postawy rodzicielskie.

Maria Ziemska wyróżnia następujące komponenty postawy rodzicielskiej: składnik poznawczy, który wyraża się w sposobie myślenia rodzica o dziecku, składnik emocjonalny – w odczuwanych wobec niego uczuciach, oraz czynnik behawioralny – w zachowaniu się rodzica wobec dziecka. Większość badaczy jest zgodna co do tego, by za najistotniejszy element postawy rodzicielskiej uznawać jej składnik

uczuciowy. Wyznacza on kierunek oraz charakter myślenia rodziców o dziecku i przejawia się we wszelkich podejmowanych wobec dziecka działaniach (Hurlock, 1985; Ziemska, 2009).

POCZUCIE WŁASNEJ WARTOŚCI RODZICA A JEGO POSTAWY RODZICIELSKIE

Badacze zaznaczają, że rozwój wszelkich postaw determinowany jest przez określoną strukturę osobowości (Mądrzycki, 1977). W odniesieniu do postaw rodzicielskich najczęściej wskazuje się na znaczenie poczucia własnej wartości rodziców, ich zrównoważenia emocjonalnego, wewnętrznej autonomii, wglądu w motywę własnego postępowania i podmiotowego stosunku do drugiego człowieka (Rostowska, 2003).

W obszarze zainteresowań wielu badaczy znajduje się związek poczucia własnej wartości rodziców z charakteryzującymi ich postawami wobec dzieci. W jednym z pierwszych badań z tego zakresu, przeprowadzonych w połowie lat 60. ubiegłego wieku, stwierdzono, że matki akceptujące własną osobę przejawiają także wysoki poziom akceptacji w stosunku do swojego dziecka (Medinnus, Curtis, 1963). Maria Ziemska, nawiązując do tych badań, postawiła tezę, że odgrywanie roli rodzicielskiej może mieć dla matek adopcyjnych znaczenie kompensacyjne, służące podtrzymaniu ich poczucia własnej wartości, co z kolei sprzyja nadmiernej koncentracji na powodzeniu w tej roli. Badaczka uzyskała wsparcie dla tego sposobu rozumowania, stwierdzając większe nasilenie nieprawidłowych postaw rodzicielskich u matek adopcyjnych w porównaniu z matkami biologicznymi. Co szczególnie istotne, największe różnice ujawniły się w przypadku postaw świadczących o nadmiernej koncentracji na dziecku – postawy nadmiernie ochraniającej i nadmiernie wymagającej (Ziemska, 2009).

Wyniki innych prowadzonych w tym obszarze badań również wskazują na szczególne znaczenie niskiego poczucia własnej wartości rodzica, które wiążąc się z kompensacyjną koncentracją na powodzeniu w roli rodzicielskiej,

sprzyja kształtowaniu się postawy nadmiernie skoncentrowanej na dziecku (Napura, 1999; Obuchowska, 1996).

Poczucie własnej wartości rodzica ma zatem znaczenie dla kształtowania się jego postaw względem dziecka, a postawy te wpływają na formowanie się poczucia własnej wartości młodszego pokolenia (Cardinalli, D'Allura, 2001; Kernis, Brown, Brody, 2000). Wyniki licznych badań potwierdzają, że „to, jak jesteśmy postrzegani przez opiekunów, staje się jądrem nas samych” (Fonagy, Target, Gergery, 2000, za: Senator, 2010). Tą drogą dokonuje się zatem transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie poczucia własnej wartości oraz postaw rodzicielskich (Leonowicz, 2006; Rostowska, 1995; Sitarczyk, 2002). Szczególnie istotny dla niniejszych rozważań jest fakt, że procesy te (wpływ poczucia własnej wartości rodzica na jego stosunek względem dziecka oraz wpływ postawy rodzicielskiej na kształtowanie się poczucia własnej wartości dziecka) dokonują się bez udziału świadomości (por. Miller, 2006; Schier, 2014).

POZA DETERMINIZMEM – PRZESŁANKI TEORETYCZNE I EMPIRYCZNE

Przyglądając się wynikom badań dotyczących związków między osobowością a postawami rodzicielskimi (np. Gurycka, 1990; Satir, 2000a; Ziemska, 2009), można ulec przeświadczeniu, że wpływ procesów nieświadomych na kształtowanie się stosunków w rodzinie jest przemożny i determinujący losy przyszłych pokoleń. Jednakże w psychologii rozwoju człowieka ważne miejsce zajmuje pojęcie ekwipotencjalności. Zgodnie z tą zasadą te same warunki początkowe mogą doprowadzić do różnych efektów końcowych (Tryjarska, 2006). Za rozwój osobowości odpowiadają bowiem nie tylko czynniki genetyczne i oddziaływania otoczenia społecznego, lecz również aktywność własna jednostki (rodzica oraz dziecka), w tym jej praca nad sobą (Kozielecki, 2006; Oleś, 2011; Staudinger, Kunzmann, 2005).

Liczni teoretycy oraz badacze wskazują na to, że człowiek może interpretować doświad-

czenia automatycznie, intuicyjnie lub może poddawać je refleksyjnemu opracowaniu (Epstein, 2006; Oleś, 2008). W początkowych latach życia tworzą się podstawowe struktury osobowości, wyznaczające w przyszłości sposoby interpretacji doświadczeń oraz sposoby reagowania, których przesłanki pozostają dla jednostki niedostrzegalne (Jarymowicz, Szuster, 2014). Jednocześnie człowiek zdolny jest także do racjonalności – bywa podmiotem, świadomym własnych nastawień i mającym wybór odnośnie do przyjęcia danego sposobu interpretacji rzeczywistości (Hermans, 2002).

Wzajemne relacje pomiędzy tym, co „przedmiotowe”, a tym, co „podmiotowe” w człowieku dobrze opisuje koncepcja afektywnego i refleksyjnego systemu wartościowania (Jarymowicz, 2005). Zgodnie z jej założeniami sfera regulacji automatycznej stopniowo wzbogaca się o mechanizmy refleksyjnego wartościowania – repertuar ludzkich reakcji poszerzony zostaje o emocje „najbardziej cywilizowane” (Cacioppo, Gardner, 2001), związane ze świadomością, myśleniem i ocenianiem. Podstawę oceniania stanowią poznawcze, wyartykułowane standardy – kryteria, dzięki którym możliwe staje się wydawanie przemyślanych sądów dotyczących własnej osoby, innych ludzi i otaczającego świata (Gołąb, Reykowski, 1985). Wzrasta refleksyjność człowieka – zaczyna on formułować pytania i podejmować próby udzielenia na nie odpowiedzi przy uwzględnieniu rozmaitych przesłanek i możliwych perspektyw. Rozwój myślenia refleksyjnego sprzyja zjawiskom związanym z wykraczaniem poza sferę afektywnego reagowania, w tym z uniezależnianiem się od doświadczeń, które były udziałem jednostki (Deutsch, 2011; Jarymowicz, 2008).

Wyniki badań świadczą o tym, że przekonania i standardy ukształtowane na bazie refleksyjnego kontaktu z samym sobą i światem mogą ograniczać wpływ procesów automatycznych na funkcjonowanie człowieka (por. Moscowitz, Golwllitzer, Wasel, Schaal, 1999; Strack, Deutsch, 2004; Szuster, Karwowska, 2007). W badaniach wykazano, że – z jednej strony – czasowe pobudzenie refleksyjnego systemu wartościowania zmniejsza podatność jednostki na wpływy utajonych afektów (Jary-

mowicz, Kobylińska, 2005), z drugiej zaś strony – że podatność ta jest zależna między innymi od złożoności wyartykułowanych przez niego standardów wartościowania (Karwowska, 2006).

Podsumowując, refleksyjność stanowi główną drogę rozwoju podmiotowości. Dzięki myśleniu refleksyjnemu człowiek może świadomie sterować własnym życiem – cechować się samoświadomością i w sposób przemyślany kierować własnymi reakcjami i postępowaniem (por. Gazzaniga, 2013; Trzebińska, 2012).

ROZUMIENIE EMOCJI JAKO PRZEJAW ROZWOJU REFLEKSYJNOŚCI

W literaturze przedmiotu istnieje wiele ujęć przejawów rozwoju myślenia w dorosłości (np. Basseches, 1980; Frederick, 2005; Labouvie-Vief, 1982). W prezentowanych badaniach własnych za przejaw rozwoju refleksyjnego systemu wartościowania uznano zdolność do rozumienia własnych i cudzych emocji. Pojęcie to zostało zaczerpnięte z koncepcji Johna D. Mayera i Petera Saloveya, którzy inteligencję emocjonalną rozumieją jako zbiór zdolności do przetwarzania informacji emocjonalnych (Mayer, Salovey, Caruso, 2004).

Trzecia z czterech wymienianych przez Mayera i Saloveya zdolności, zdolność do rozumienia emocji jest w świetle tej koncepcji pochodną doświadczania różnych stanów emocjonalnych oraz tworzenia ich umysłowych reprezentacji (Salovey, Mayer, 1990). Ma ona zatem poznawczy charakter, „jest świadoma i zwerbalizowana” (Matczak, Piekarska, 2011, s. 9). Co więcej, dotyczy rozumienia emocji w ogóle, a nie wyłącznie własnych stanów emocjonalnych (por. Freudenthaler, Neubaer, 2005).

Wskaźnikiem zdolności do rozumienia emocji jest wiedza o emocjach, czyli zdolność do nazywania emocji oraz wiedza o ich przejawach, źródłach i dynamice, a także o wpływie emocji na funkcjonowanie człowieka (Matczak, Piekarska, 2011). Wiedza ta powstaje w wyniku refleksji nad własnymi doświadczeniami emocjonalnymi, obserwacji innych ludzi oraz

nabywania twierdzeń dotyczących emocji (Matczak, Knopp, 2013).

PROBLEM

Celem prezentowanych badań było sprawdzenie, czy poziom myślenia refleksyjnego u matek jest istotnym moderatorem siły związku między poczuciem własnej wartości matek a charakteryzującymi je postawami rodzicielskimi.

Operacjonalizując postawy rodzicielskie, odwołano się do typologii Mieczysława Płopy (2005) jako jednej z najbardziej kompletnych, ujmujących najważniejsze, wymieniając przez różnych autorów postawy rodziców wobec dzieci. W badaniach własnych uwzględniono zatem dwie korzystne postawy rodzicielskie (akceptację dziecka i szanowanie jego autonomii) oraz trzy postawy niekorzystne (postawę nadmiernie wymagającą, nadmiernie ochraniającą i niekonsekwentną).

W prezentowanych badaniach nie zadawano pytania dotyczącego różnic międzypłciowych w zakresie zależności między poczuciem własnej wartości a postawami rodzicielskimi. Postanowiono zatem objąć badaniami, po pierwsze, osoby tej samej płci, po drugie zaś, tych członków rodziny, u których, zgodnie z wynikami badań, podobieństwo w zakresie cech osobowości jest największe – w badaniu wzięły zatem udział matki i ich córki (por. Bartle, Anderson, 1991; Rostowska, 1995). Badane córki znajdowały się w okresie wczesnej dorosłości ze względu na zakończony w tym wieku proces indywidualizacji w relacji z rodzicami (Gurba, 2011).

Istotą postawy rodzicielskiej jest stosunek emocjonalny rodzica wobec dziecka (Ziemska, 2009). Związek między poczuciem własnej wartości rodzica a jego stosunkiem wobec dziecka ma podłoże afektywne – stanowi on więc przejaw funkcjonowania afektywnego systemu wartościowania (por. Jarymowicz, 2005). Jak powiedziano wcześniej, istnieją jednakże przesłanki teoretyczne oraz empiryczne, świadczące o tym, że rozwój systemu alternatywnego – systemu poznawczych standardów ewaluacji – prowadzić może do ograniczenia wpływu procesów automatycznych na funkcjonowanie człowieka

(Jarymowicz, Szuster, 2014). Dzieje się to za sprawą nawykowej skłonności do refleksji, która zmniejsza tendencję do wydawania nieprzemysłanych sądów, zmieniając tym samym zasady regulacji całej psychiki (Jarymowicz, 2008).

Projektując badania własne, zadano między innymi¹ następujące pytania badawcze:

- Jakie są związki między poczuciem własnej wartości matek a charakteryzującymi je postawami rodzicielskimi?
- Czy poziom rozwoju myślenia refleksyjnego (którego wskaźnikiem jest wiedza o emocjach) u matek jest moderatorem związków między poczuciem własnej wartości matek a ich postawami rodzicielskimi?

Na podstawie dotychczasowych wyników badań i ogólnych przesłanek teoretycznych sformułowano następujące hipotezy:

- H.1. Istnieją dodatnie korelacje między poczuciem własnej wartości matki a nasileniem jej postawy akceptacji i autonomii wobec córki oraz ujemne korelacje między poczuciem własnej wartości matki a nasileniem postawy rodzicielskiej nadmiernie wymagającej, niekonsekwentnej oraz nadmiernie ochraniającej.
- H.2. Poziom wiedzy emocjonalnej matek moderuje siłę związków między poczuciem własnej wartości matek a charakteryzującymi je postawami rodzicielskimi.

METODA

Osoby badane

W badaniu wzięły udział 74 diady matka–córka, łącznie więc uczestniczyło w nim 148 osób badanych.

Badane córki miały od 23 do 35 lat ($M = 28,31$; $SD = 3,44$), a ich matki: od 43 do 73 lat ($M = 56,55$; $SD = 6,07$).

Badana próba nie była reprezentatywna dla populacji kobiet pod względem poziomu wykształcenia i miejsca zamieszkania. Zdecydowana większość, to jest 92% badanych córek i 64% matek, miała wykształcenie wyższe; pozostałe kobiety miały wykształcenie średnie. 80% badanych córek i 69% matek było mieszkankami

dużych miast. Dokonano takiego doboru próby po to, aby ujawnione różnice między grupami badawczymi w jak największym stopniu związane były ze zróżnicowanym poziomem rozwoju refleksyjności, nie zaś ze zmiennymi demograficznymi.

Techniki

W badaniu zastosowano trzy techniki standardowe: Kwestionariusz Ustosunkowań KU (Sukiennik, 2012), Kwestionariusz Retrospektywnej Oceny Postaw Rodziców KPR-Roc (Plopa, 2008) oraz Test Rozumienia Emocji TRE (Matczak, Piekarska, 2011). Osoby badane uzupełniały ponadto autorską technikę „Moje cechy pożądane” służącą do pomiaru stopnia ukształtowania standardów Ja-pożądane (Sukiennik, 2015), nie zostanie ona jednak poniżej opisana ze względu na pominięcie w niniejszym opracowaniu rezultatów uzyskanych przy jej użyciu.

Do pomiaru poczucia własnej wartości zastosowano **Kwestionariusz Ustosunkowań KU** (Sukiennik, 2012). Jest to narzędzie autorskie, znormalizowane we współpracy z Pracownią Testów Psychologicznych PTP. Dwa wymiary mierzone za pomocą tej techniki – JA-OK i WY-OK – zdefiniowane zostały na podstawie wybranych tez analizy transakcyjnej (Harris, 1987) oraz modelu wzorców więzi emocjonalnej u osób dorosłych autorstwa Kim Bartholomew i Leonarda M. Horowitz (1991). Kwestionariusz zawiera 73 stwierdzenia sformułowane w pierwszej osobie liczby pojedynczej, z czego 42 pozycje opisują stosunek do własnej osoby (np. „Mam poczucie, że cokolwiek bym zrobił/a, i tak nigdy nie będę dość dobry/a”), pozostałe natomiast – stosunek do innych ludzi (np. „Uważam, że w życiu można polegać tylko na sobie”). Osoba ustosunkowuje się do każdego ze stwierdzeń przy użyciu 4-stopniowej skali (od „nie zgadzam się” do „zgadzam się”). Im wyższy wynik uzyskany w skali JA-OK, tym wyższe poczucie własnej wartości, i analogicznie – WY-OK. Kwestionariusz Ustosunkowań posiada wysokie, oscylujące wokół .90, wskaźniki rzetelności oraz dobrze udokumentowaną trafność.

Postawy rodzicielskie charakteryzujące badane matki zoperacjonalizowano za pomocą **Kwestionariusza Retrospektywnej Oceny Postaw Rodziców KPR-Roc** (Plopa, 2008). W badaniu wykorzystano wersję kwestionariusza służącą do oceny postaw matki. Narzędzie to wybrano z uwagi na całościowy charakter typologii postaw rodzicielskich, do której odwołuje się autor kwestionariusza, oraz ze względu na dokonywany w tym przypadku pomiar retrospektywnego obrazu postaw rodzicielskich. Przyjęto bowiem, że pomiar percepcji postaw matki przez jej dorosłe dziecko jest bardziej wiarygodny niż ocena własnego stosunku wobec dziecka formułowanej przez rodzica (Plopa, 2005; Schaefer, 1965). KPR-Roc składa się z 50 stwierdzeń opisujących postępowanie i nastawienie matki względem dziecka w przeszłości (np. „Starła się chronić mnie przed wszystkimi trudnościami”, „Była ciągle niezadowolona ze mnie”). Zadanie osoby badanej polega na ustosunkowaniu się do tych stwierdzeń, przy czym w instrukcji do kwestionariusza zawarta jest prośba, aby opisać swoje odczucia „tak, jak zostały one zapamiętane”. Osoba badana udziela odpowiedzi za pomocą 5-stopniowej skali: od „zdecydowanie taka była i tak się zachowywała” do „zdecydowanie taka nie była i tak się nie zachowywała”. Im wyższy wynik uzyskany w danej skali kwestionariusza, tym wyższa retrospektywna ocena nasilenia określonej postawy rodzicielskiej. Współczynniki rzetelności wymiarów KPR-Roc dla wersji odnoszącej się do postaw matki są wysokie i wynoszą od .86 do .93; kwestionariusz stanowi uznane narzędzie w diagnostyce postaw rodzicielskich.

Do pomiaru poziomu wiedzy emocjonalnej – wskaźnika poziomu rozwoju myślenia refleksyjnego – zastosowano **Test Rozumienia Emocji TRE** autorstwa Anny Matczak i Joanny Piekarskiej (2011). Test mierzy zdolność do rozumienia emocji – jedną z czterech zdolności stanowiących komponenty inteligencji emocjonalnej wyróżnionych przez Saloveya i Mayera (1990). Autorki testu przyjęły założenie, że trafnym wskaźnikiem zdolności do rozumienia emocji jest wiedza o emocjach, czyli o relacjach między emocjami, o pochodzeniu emocji oraz ich znaczeniu. Wybór tej techniki badawczej

był podyktowany przede wszystkim jej testowym charakterem. Uniknięto w ten sposób niekształceń odpowiedzi związanych z pomiarem opartym na samoocenie. TRE składa się z pięciu części, w każdej z nich znajduje się sześć zadań, przy czym wszystkie zadania mają zamknięty charakter. Suma uzyskanych punktów stanowi wynik ogólny testu, będący wskaźnikiem poziomu wiedzy emocjonalnej. Test posiada zadowalające współczynniki rzetelności (*alfa* Cronbacha równe .78 w próbie kobiet powyżej 26. roku życia), a wyniki badań walidacyjnych potwierdzają jego trafność jako narzędzia mierzącego zdolność do rozumienia emocji.

PROCEDURA

Badanie zostało przeprowadzone przez internet². Techniki badawcze zamieszczono na platformie do badań internetowych znajdującej się pod adresem www.qlabo.eu, której właścicielem jest dr Kamil Henne. Platforma ta pozwala na stosowanie ankiet, testów i kwestionariuszy online zgodnie ze standardami Międzynarodowej Komisji ds. Testów dotyczącymi badań prowadzonych za pośrednictwem internetu. Wydawcy zastosowanych narzędzi standardowych wyrazili zgodę na wykorzystanie technik w badaniu prowadzonym za pośrednictwem platformy Qlabo.

Uczestniczące w badaniu osoby dobierano do próby w sposób losowy – zaproszenie do udziału w eksperymencie było wysyłane pocztą elektroniczną córkom znajdującym się w okresie wczesnej dorosłości i ich matkom przez znajome osoby. Po wyrażeniu zgody na udział w badaniu przez obie osoby z diady, uczestniczki otrzymywały link do platformy

oraz niezbędne informacje techniczne dotyczące sposobu uzupełniania technik.

Zadanie uczestniczących w badaniu matek i córek było takie samo i polegało na wypełnieniu opisanych wcześniej technik badawczych. Badania miały charakter anonimowy i dobrowolny, a wyniki posłużyły jedynie do statystycznych analiz.

Badanie odbyło się w dwóch turach, w kwietniu i październiku 2013 roku.

WYNIKI

W celu weryfikacji hipotezy pierwszej, dotyczącej związków między poczuciem własnej wartości matek a ocenami postaw rodzicielskich matek dokonanymi przez córki, przeprowadzono analizę korelacji *r*-Pearsona. Wyniki analizy przedstawiono w tabeli 1.

Kierunek przedstawionych powyżej współczynników korelacji zgodny jest z przewidywaniami – zaobserwowano wprost proporcjonalną zależność między poczuciem własnej wartości matki a nasileniem jej postawy autonomii wobec córki i odwrotnie proporcjonalną między nasileniem JA-OK matki a nasileniem postawy rodzicielskiej nadmiernie wymagającej oraz niekonsekwentnej. Związki te okazały się jednak słabe i nieistotne statystycznie. Aby sprawdzić, czy poziom wiedzy emocjonalnej jest istotnym moderatorem związku między poczuciem własnej wartości matek a ocenami ich postaw rodzicielskich dokonanymi przez córki, przeprowadzono serię pięciu dwuczynnikowych analiz wariancji. Zmiennymi zależnymi były w nich poszczególne postawy rodzicielskie matek, a dwoma czynnikami moderującymi: (1) nasilenie poczucia własnej

Tabela 1. Współczynniki korelacji *r*-Pearsona między poczuciem własnej wartości matek a charakteryzującymi je postawami rodzicielskimi (N = 74)

	Ocena postaw rodzicielskich matek (dokonana przez córki)				
	Akceptacja	Wymagania	Autonomia	Niekonsekwencja	Ochranianie
JA-OK matek	.17, n.i.	.23 ⁺	.22 ⁺	-.20 ⁺	-.18, n.i.

⁺*p* < .10; *n.i.* – wynik nieistotny statystycznie

Tabela 2. Średnie oceny postawy akceptującej u matki w grupach matek o niskim i wysokim nasileniu JA–OK., tylko dla matek o niskim poziomie wiedzy emocjonalnej

	Nasilenie JA–OK matki	N	M	SD	Istotność różnicy
Ocena postawy akceptacji u matki	niskie	17	35.41	8.19	$t(33) = 3.55$ $p < .01$
	wysokie	18	43.39	4.77	

N – liczba osób; M – średnia; SD – odchylenie standardowe; t – wynik testu t -Studenta dla prób niezależnych

wartości (JA-OK) matki – niskie lub wysokie (podział na grupy według mediany) oraz (2) poziom wiedzy emocjonalnej (WE) matki (podział na grupy według mediany).

W przypadku gdy zmienną zależną była **retrospektywna ocena postawy akceptującej u matki**, uzyskano następujące wyniki analizy wariancji:

Istotny efekt główny JA-OK matki: $F(1; 70) = 2.89; p < .01$;

Istotny efekt interakcji JA-OK matki x WE matki: $F(1; 70) = 7.37; p < .01$;

Brak efektu głównego WE matki: $F(1; 70) = .10, n.i.$

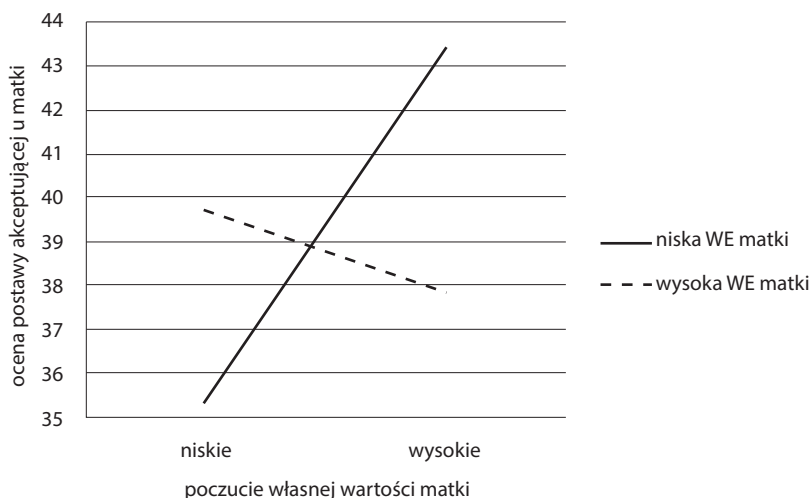
Matki o wysokim poczuciu własnej wartości charakteryzują się wyższym nasileniem postawy akceptacji od matek o niskim poczuciu własnej

wartości. Różnica ta okazała się jednak istotna statystycznie tylko w grupie matek o niskim wskaźniku zdolności do rozumienia emocji. Uzyskane przez nie wyniki średnie zaprezentowano w tabeli 2.

W grupie matek o wysokim poziomie wiedzy emocjonalnej, poczucie własnej wartości nie różnicuje istotnie nasilenia charakteryzującej je postawy akceptacji ($t(37) = .66, n.i.$). Wyniki przeprowadzonej analizy obrazuje wykres 1. Dla zmiennej zależnej retrospektywnej oceny postawy nadmiernie wymagającej u matki analiza wariancji wykazała:

Brak efektu głównego JA-OK matki: $F(1; 70) = 1.64; n.i.$;

Istotny efekt interakcji JA-OK matki x WE matki: $F(1; 70) = 4.90; p < .05$;

Wykres 1. Poczucie własnej wartości matek i poziom ich wiedzy emocjonalnej a retrospektywna ocena postawy akceptującej u matek

Tabela 3. Średnie oceny postawy nadmiernie wymagającej u matki w grupach matek o niskim i wysokim nasileniu JA–OK – dla matek o niskim poziomie wiedzy emocjonalnej

	Nasilenie JA–OK matki	N	M	SD	Istotność różnicy
Ocena postawy nadmiernie wymagającej u matki	niskie	17	28.18	7.70	t(33) = 2.94 p < .01
	wysokie	18	21.39	5.91	

N – liczba osób; M – średnia; SD – odchylenie standardowe; t – wynik testu *t*-Studenta dla prób niezależnych

Brak efektu głównego WE córki: $F(1; 70) = .25$, n.i.

Jedynie w grupie matek o niskim poziomie wiedzy emocjonalnej stwierdzono następującą zależność: matki o wysokim poczuciu własnej wartości charakteryzują się, według retrospektywnych ocen dokonanych przez córki, niższym nasileniem postawy nadmiernie wymagającej od matek o niskim poczuciu własnej wartości. Uzyskane przez nie wyniki średnie zaprezentowano w tabeli 3.

W grupie matek o wysokim poziomie wiedzy emocjonalnej poczucie własnej wartości matek nie różnicuje istotnie nasilenia charakteryzującej je postawy nadmiernie wymagającej ($t(37) = .60$, n.i.). Powyższe wyniki zostały przedstawione na wykresie 2.

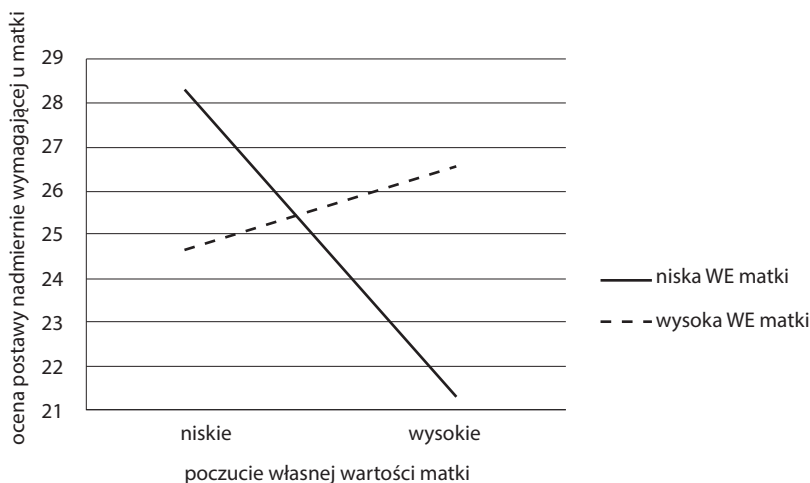
Na podstawie wyników trzeciej analizy wariancji, w której zmienną zależną była **retrospektywna ocena postawy respektowania autonomii przez matkę**, stwierdzono:

Brak efektu głównego JA-OK matki: $F(1; 70) = 1.46$; n.i.;

Istotny efekt interakcji JA-OK matki x WE matki: $F(1; 70) = 6.64$; $p < .05$;

Brak efektu głównego WE córki: $F(1; 70) = .91$, n.i.

Jedynie w grupie matek o niskim poziomie wiedzy emocjonalnej zaobserwowano statystycznie istotną różnicę: matki o wysokim poczuciu własnej wartości uzyskały wyższe wyniki w zakresie nasilenia postawy szacunku dla autonomii od matek o niskim poczuciu własnej wartości. Uzyskane przez nie wyniki średnie zaprezentowano w tabeli 4.

Wykres 2. Poczucie własnej wartości matek i poziom ich wiedzy emocjonalnej a retrospektywna ocena postawy nadmiernie wymagającej u matek

Tabela 4. Średnie oceny postawy respektującej autonomię u matki w grupach matek o niskim i wysokim nasileniu JA-OK – dla matek o niskim poziomie wiedzy emocjonalnej

	Nasilenie JA-OK matki	N	M	SD	Istotność różnicy
Ocena postawy szacunku dla autonomii u matki	niskie	17	35.82	6.24	$t(33) = 3.03$ $p < .01$
	wysokie	18	41.39	4.57	

N – liczba osób; M – średnia; SD – odchylenie standardowe; t – wynik testu t -Studenta dla prób niezależnych

W grupie matek o wysokim poziomie wiedzy emocjonalnej poczucie własnej wartości matek okazało się nie różnicować istotnie nasilenia charakteryzującej je postawy szacunku dla autonomii ($t(37) = .90$, n.i.). Wyniki powyższej analizy obrazuje wykres 3.

Dla zmiennej zależnej **retrospektywnej oceny postawy niekonsekwencji u matki**, uzyskano następujące rezultaty analizy wariancji:

Brak efektu głównego JA-OK matki: $F(1; 70) = 3.93$; $p < .10$;

Istotny efekt interakcji JA-OK matki*WE matki: $F(1; 70) = 4.26$; $p < .05$;

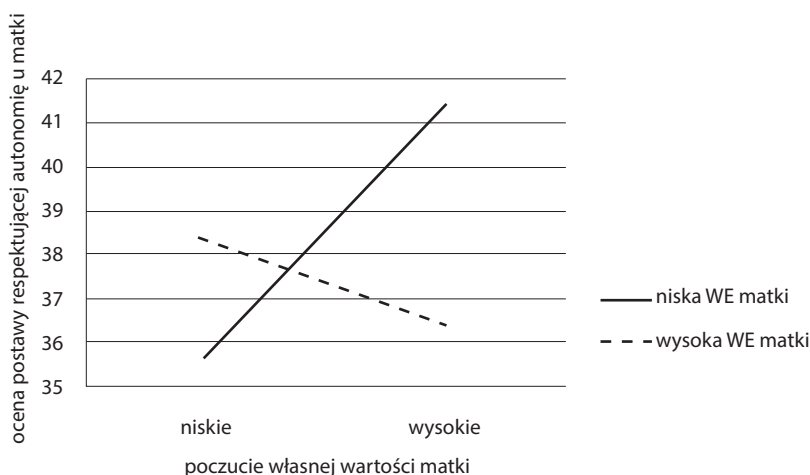
Brak efektu głównego WE córek: $F(1; 70) = .06$; n.i.

Matki o wysokim poczuciu własnej wartości charakteryzują się, zgodnie z ocenami córek, niższym nasileniem postawy niekonse-

kwentnej od matek o niskim poczuciu własnej wartości. Różnica ta okazała się jednak istotna statystycznie tylko w grupie matek o niskim poziomie wiedzy emocjonalnej. Uzyskane przez nie wyniki średnie ujęto w tabeli 5.

W grupie matek o wysokim poziomie wiedzy emocjonalnej, poczucie własnej wartości matek nie różnicuje istotnie nasilenia postawy niekonsekwentnej u matek ($t(37) = .05$, n.i.). Wyniki przeprowadzonej analizy obrazuje wykres 4.

Analiza wariancji, w której zmienną zależną była **retrospektywna ocena postawy nadmiernie ochraniającej u matki**, a czynnikami poczucie własnej wartości matki oraz poziom jej wiedzy o emocjach, nie wykazała żadnych istotnych efektów głównych ani efektów interakcji.

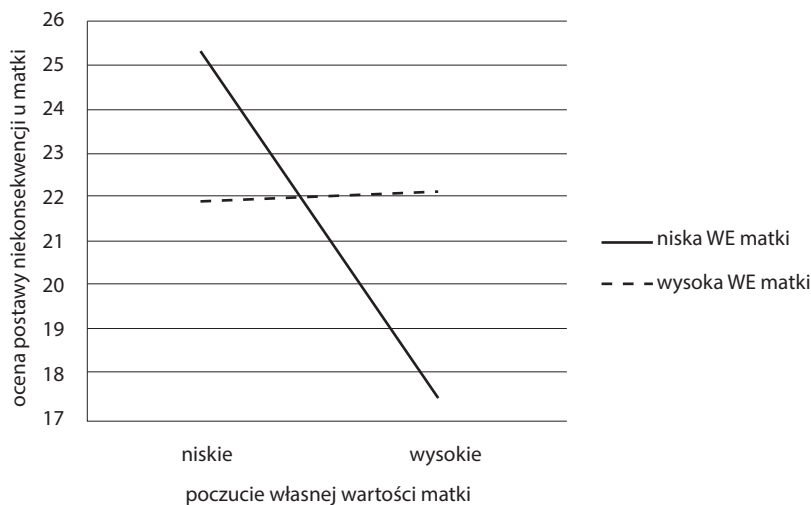

Wykres 3. Poczucie własnej wartości matek i poziom ich wiedzy emocjonalnej a retrospektywna ocena postawy respektującej autonomię u matek

Tabela 5. Średnie oceny postawy niekonsekwentnej u matki w grupach matek o niskim i wysokim nasileniu JA–OK – dla matek o niskim poziomie wiedzy emocjonalnej

	Nasilenie JA–OK matki	N	M	SD	Istotność różnicy
Ocena postawy niekonsekwencji u matki	niskie	17	25.29	7.21	$t(33) = 3.47$ $p < .001$
	wysokie	18	17.61	5.86	

N – liczba osób; M – średnia; SD – odchylenie standardowe; t – wynik testu t -Studenta dla prób niezależnych

Wykres 4. Poczucie własnej wartości matek i poziom ich wiedzy emocjonalnej a retrospektywna ocena postawy niekonsekwencji u matek

DYSKUSJA

W niniejszym opracowaniu przyjęto, że jednym z istotnych uwarunkowań postaw rodzicielskich są cechy osobowości rodziców (Plopa, 2005). W prezentowanym badaniu własnym zawężono obszar poszukiwań do roli poczucia własnej wartości rodzica w kształtowaniu się jego postaw rodzicielskich. Dokonano takiego wyboru ze względu na przesłanki teoretyczne i empiryczne wskazujące na szczególne znaczenie tego wymiaru dla funkcjonowania w bliskich związkach oraz na ich afektywne podłoże (Bartholomew, Horowitz, 1991; Harris, 1987; Satir, 2000a).

Analiza danych uzyskanych w całej próbie badanej ujawniła słabe związki o kierunkach

zgodnych z przewidywaniami: dodatnie zależności między poczuciem własnej wartości matki a nasileniem korzystnych postaw rodzicielskich oraz ujemne zależności w przypadku postaw niekorzystnych.

Uwzględnienie w badaniu poziomu wiedzy emocjonalnej matek jako moderatora omawianych związków umożliwiło wykrycie dodatkowych interesujących zależności. Mianowicie, wyłącznie w grupie matek o niskim poziomie wiedzy emocjonalnej stwierdzono istotne korelacje między poczuciem własnej wartości matki a charakteryzującym ją nasileniem postawy akceptującej, szanującej autonomię dziecka, nadmiernie wymagającej i niekonsekwentnej. Wszystkie te korelacje miały kierunek zgodny z przewidywaniami. W grupie matek o wyso-

kiej wiedzy emocjonalnej żadna z powyższych zależności nie okazała się istotna statystycznie.

Uzyskane wyniki badań dostarczają wsparcia dla postawionej w badaniu hipotezy: poziom myślenia refleksyjnego, którego przejawem jest posiadana przez matkę wiedza o emocjach, moderuje siłę zależności między poczuciem własnej wartości matki a jej postawą wobec dziecka. Wynik ten jest zgodny z prezentowanym w opracowaniu tokiem rozumowania: wpływ poczucia własnej wartości na postawę rodzicielską dokonuje się bez udziału świadomości, stanowi zatem przejaw funkcjonowania afektywnego systemu wartościowania (por. Ziemska, 2009); jednakże rozwój systemu względem niego alternatywnego – systemu refleksyjnych standardów ewaluacji – sprzyja ograniczeniu wpływu automatyzmów na kształtowanie się postaw (por. Jarymowicz, 2008; Jarymowicz, Szuster, 2014). Rezultat ten jest zgodny z wynikami innych badań dotyczących regulacyjnej roli poznawczych standardów ewaluacji (por. Strack, Deutsch, 2004; Jarymowicz, Kobylińska, 2005; Karwowska, 2006).

Omawiane wyniki cechuje spójność: w przypadku czterech z pięciu uwzględnionych w badaniu postaw rodzicielskich zaobserwowano jednakowe zależności – występowanie przewidywanego związku między poczuciem własnej wartości matki a prezentowaną przez nią postawą rodzicielską wyłącznie w grupie matek o niskim poziomie wiedzy emocjonalnej. Podobnie jak w innych badaniach dotyczących zależności między osobowością a postawami rodzicielskimi nie zaobserwowano istotnych związków między poczuciem własnej wartości matki a retrospektywną oceną postawy nadmiernie ochraniającej (Plopa, 2005; 2008). Wydaje się, że wynik ten dostarcza wsparcia stawianej przez Plopę (2005) tezie, iż z wiekiem nasila się spostrzeganie nadmiernego ochraniań doświadczanego przez rodzica jako przejawu pozytywnej troski o dziecko, w związku z czym rezultaty badań dotyczące zależności między zmiennymi osobowościowymi a retrospektywną oceną postawy nadmiernie ochraniającej wymykają się jednoznacznym interpretacjom.

Należy zaznaczyć, że przedstawione w niniejszym opracowaniu badania mają istotne

ograniczenia. Interpretując ich wyniki, należy stale mieć na uwadze, że przeprowadzono je na niereprezentatywnej próbie osób badanych. Kobiety, które wzięły w nich udział, były w większości mieszkankami dużych miast, posiadającymi średnie lub wyższe wykształcenie. Zabieg ten był celowy, aby jednak wnioski z badań mogły zostać odniesione do całej populacji, należałoby przeprowadzić je na próbie osób o bardziej zróżnicowanym poziomie wykształcenia i miejscu zamieszkania. Obszar poszukiwań badawczych zawężono ponadto do retrospektywnych ocen postaw rodzicielskich matek dokonywanych przez ich córki. Prezentowane badania nie dotyczyły różnic międzyplciowych, w toku dalszych badań warto byłoby jednak sprawdzić, czy płeć różnicuje siłę i kierunek stwierdzonych zależności. Należy także przypomnieć, że badania przeprowadzono za pośrednictwem platformy internetowej. Można podejrzewać, że osoby wyrażające zgodę na udział w tego typu badaniu cechuje szczególny profil osobowości, na przykład przejawiają one wyższą niż przeciętna otwartość na doświadczenia oraz większe zaufanie do innych ludzi. Okazało się, że zarówno badane matki, jak i córki cechowały się wyższym od kobiet z prób normalizacyjnych poziomem zaufania względem innych ludzi (Sukiennik, 2015). Mogło mieć to znaczenie dla uzyskanych wyników, zatem w przyszłości warto podobne badania przeprowadzić w trakcie osobistych spotkań z osobami badanymi.

Rezultaty prezentowanych badań mają liczne implikacje dla teorii i praktyki w obszarze psychologii rozwojowej. Dane uzyskane w grupie matek o relatywnie niskim wskaźniku rozwoju myślenia refleksyjnego wskazują na znaczenie poczucia własnej wartości rodzica dla jego stosunku emocjonalnego wobec dziecka. Na tę zależność zwracają uwagę zarówno terapeuci rodzinni (Satir, 2000b), jak i psychologowie zajmujący się problematyką wychowania (Ziemska, 2009), którzy postulują spostrzeganie nieprawidłowych postaw wobec dzieci w kontekście niskiego poczucia własnej wartości rodziców i wynikających z niego trudności w dostrzeganiu rzeczywistych potrzeb dziecka oraz w jego podmiotowym traktowaniu.

Wykazanie znaczenia poziomu myślenia refleksyjnego dla przekraczania procesów dokonujących się bez udziału świadomości, w tym rzutowania poczucia własnej wartości na stosunek wobec własnego dziecka, ma istotne implikacje dla praktyki psychologicznej. Jeśli poziom rozwoju refleksyjnego systemu wartościowania ogranicza wpływ procesów automatycznych (również tych dokonujących się w rodzinie) na kształtowanie się relacji z innymi ludźmi, warto w ramach programów edukacyjnych planować oddziaływania mające na celu wspieranie u młodych ludzi skłonności do namysłu nad funkcjonowaniem własnym i innych ludzi (por. Ledzińska, Czerniawska, 2011). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na bliskość pojęć myślenia refleksyjnego oraz mentalizacji. Mentalizację definiuje się jako zdolność do myślenia o stanach własnego umysłu i o stanach umysłowych innych ludzi – dzięki niej możliwe staje się trafne odczytywanie intencji i zachowań własnych oraz innych ludzi (Allen, Fonagy, Bateman, 2014). Według znawców przedmiotu zdolność ta warunkuje regulację afektu, sprzyjając tym samym rozwojowi podmiotowości człowieka (Kagan, 2013). Niektórzy autorzy uważają, że promowanie mentalizacji stanowi

jedną z ważniejszych dróg przeciwdziałania patologicznym zjawiskom w rodzinie (Schier, 2014). Rozwój refleksyjności u rodzica sprzyja bowiem świadomemu kształtowaniu własnej postawy wobec dziecka; rozwój myślenia refleksyjnego u dziecka umożliwia mu z kolei zaobserwowanie zjawisk zachodzących w rodzinie pochodzenia, poddanie ich refleksyjnemu osądowi i, w pewnej mierze, niezależnienie się od ich wpływów (Sukiennik, 2015).

Z uzyskanych w badaniu rezultatów płyną dwa najważniejsze wnioski. Po pierwsze, poczucie własnej wartości matki ma znaczenie dla kształtowania się jej stosunku emocjonalnego do własnego dziecka. Po drugie jednak, wysoka refleksyjność matki, której jednym ze wskaźników jest poziom posiadanej przez nią wiedzy o emocjach, ogranicza siłę tego procesu. Otrzymane wyniki wymagają uszczegółowienia w toku dalszych badań. Warto je podejmować, ponieważ zwiększenie wiedzy o możliwościach przekraczania procesów o genezie afektywnej zachodzących w rodzinie ma podstawowe znaczenie zarówno dla terapeutów rodzinnych, specjalistów zajmujących się problematyką wychowywania, jak i dla samych rodziców oraz dorosłych dzieci zainteresowanych tematem samorozwoju.

PRZYPISY

¹ Prezentowane w niniejszym artykule zależności stanowią fragment autorskiego modelu transmisji międzypokoleniowej w rodzinie, weryfikowanego w ramach pracy doktorskiej. Rozprawa została obroniona przez autorkę w lipcu 2015 roku na Wydziale Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego.

² Badania zostały dofinansowane przez Fundację Universitatis Varsoviensis.

BIBLIOGRAFIA

- Allen J.G., Fonagy P., Bateman A.W. (2014), *Mentalizowanie w praktyce klinicznej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bartholomew K., Horowitz L.M. (1991), Attachment Styles Among Young Adults: A Test of a Four-Category Model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2, 226–244.
- Bartle S.E., Anderson S. (1991), Similarity Between Parents' and Adolescents' Levels of Individuation. *Adolescence*, 26, 913–924.
- Basseches M.A. (1980), Dialectical Schemata: A Framework for the Empirical Study of the Development of Dialectical Thinking. *Human Development*, 23, 400–421.
- Braun-Gałkowska M. (2003), Psychoprofilaktyka życia rodzinnego. W: I. Janicka, T. Rostowska (red.), *Psychologia w służbie rodziny*, 10–19. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Cacioppo J.T., Gardner W.L. (2001), Emocje. W: M. Jarymowicz (red.), *Pomiędzy afektem a intelektem: poszukiwania empiryczne*, 17–44. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.

- Cardinalli G., D'Allura T. (2001), Parenting Styles and Self-Esteem: A Study of Young Adults with Visual Impairments. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 95, 261–171.
- Deutsch (2011), *Beginning of Infinity*. London: Allen Lane.
- Epstein S. (2006), Conscious and Unconscious Self-Esteem from the Perspective of Cognitive-Experiential Self-Theory. W: M.H. Kernis (red.), *Self-esteem: Issues and Answers*, 69–76. New York: Psychology Press.
- Frederick S. (2005), Cognitive Reflection and Decision Making. *Journal of Economic Perspectives*, 19, 25–42.
- Freudenthaler H.H., Neubauer A.C. (2005), Emotional Intelligence: The Convergent and Discriminant Validities of Intra- and Interpersonal Emotional Abilities. *Personality and Individual Differences*, 39, 569–579.
- Gazzaniga M.S. (2013), *Kto tu rządzi – ja czy mój mózg?* Sopot: Smak Słowa.
- Gołąb A., Reykowski J. (1985), *Studia nad rozwojem standardów ewaluacyjnych*. Wrocław: Ossolineum.
- Gurba E. (2011), Wczesna dorosłość. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, 287–311. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gurycka A. (1990), *Błąd w wychowaniu*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Harris T.A. (1987), *W zgodzie z sobą i z tobą. Praktyczny przewodnik po analizie transakcyjnej*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Hermans H.J.M. (2002), The Dialogical Self as a Society of Mind. Introduction. *Theory and Psychology*, 12, 147–160.
- Hurloj E. (1985), *Rozwój dziecka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jarymowicz M. (2005), O wartościowaniach bezwiednych i refleksyjnych. W: E. Chmielecka, J. Jedlicki, A. Rychard (red.), *Idealy nauki i konflikty wartości*, 175–194. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN i Szkoła Nauk Społecznych.
- Jarymowicz M. (2008), *Psychologiczne podstawy podmiotowości (szkice teoretyczne, studia empiryczne)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jarymowicz M., Kobylińska D. (2005), Z badań nad wpływem utajonego afektu na formułowane sądy w warunkach uprzedniego pobudzenia do refleksyjności. *Studia Psychologiczne*, 43, 3, 25–40.
- Jarymowicz M., Szuster A. (2014), *Rozmowy o rozwoju osobowym*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kagan J. (2013), *The Human Spark: The Science of Human Development*. New York: Basic Books.
- Karwowska D. (2006), *Uwarunkowania podatności procesu oceniania na dyfuzyjne wpływy utajonych afektów*. Niepublikowana praca doktorska. Warszawa: Wydział Psychologii UW.
- Kernis M.H., Brown A.C., Brody G.H. (2000), Fragile Self-esteem in Children and its Associations with Perceived Patterns of Parent-Child Communication. *Journal of Personality*, 68, 225–252.
- Kozielecki J. (2006), *Psychologia nadziei*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Żak”.
- Labouvie-Vief G. (1982), Dynamic Development and Mature Autonomy: A Theoretical Prologue. *Human Development*, 25, 161–191.
- Ledzińska M., Czerniawska E. (2011), *Psychologia nauczania. Ujęcie poznawcze*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Leonowicz A. (2006), *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie. Postawy wychowawcze rodziców i ich dorosłych córek*. Niepublikowana praca magisterska. Elbląg: EUH-E.
- Matczak A., Knopp K.A. (2013), *Znaczenie inteligencji emocjonalnej w funkcjonowaniu człowieka*. Warszawa: Liberi Libri.
- Matczak A., Piekarska J. (2011), *Test Rozumienia Emocji TRE. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Mayer J.D., Salovey P. (1999), Czym jest inteligencja emocjonalna? W: P. Salovey, D.J. Sluyter (red.), *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna*, 23–69. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Mayer J.D., Salovey P., Caruso D. (2004), Emotional Intelligence: Theory, Findings, and Implications. *Psychological Inquiry*, 15, 197–215.
- Mądrzycki T. (1977), *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Medinnus G.R., Curtis F.J. (1963), The Relation Between Maternal Self-Acceptance and Child Acceptance. *Journal of Consulting Psychology*, 27, 542–544.

- Miller A. (2006), *Bunt ciała*. Poznań: Media Rodzina.
- Moscowitz G.E., Golwllitzer P.M., Wasel W., Schaal B. (1999), Preconscious Control of Stereotype Activation Through Chronic Egalitarian Goals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 1, 167–184.
- Napora E. (1999), *Obraz samego siebie u rodziców a cechy osobowości pożądane w wychowaniu dziecka*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie.
- Obuchowska I. (1996), *Drogi dorastania: psychologia rozwojowa okresu dorastania dla rodziców i wychowawców*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Oleś P. (2008), Człowiek w świecie, czyli o zależności od doświadczenia i kreowaniu doświadczeń. W: A. Zeidler-Janiszewska, R. Nycz (red.), *Nowoczesność jako doświadczenie. Dyscypliny – Paradygmaty – Dyskursy*, 60–76. Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej.
- Oleś P. (2011), *Psychologia człowieka dorosłego. Ciągłość, zmiana, integracja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Plopa M. (2005), *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Plopa M. (2008), *Kwestionariusz Retrospektywnej Oceny Postaw Rodziców (KPR-Roc)*. Podręcznik. Warszawa: Wydawnictwo Vizja PRESS & IT.
- Rostowska T. (1995), *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie wybranych wymiarów osobowości*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Rostowska T. (2003), Dojrzałość osobowa jako uwarunkowanie życia małżeńskiego i rodzinnego. W: I. Janicka, T. Rostowska (red.), *Psychologia w służbie rodziny*, 45–55. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Salovey P., Mayer J.D. (1990), Emotional Intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*, 9, 185–211.
- Satir V. (2000a), *Rodzina. Tu powstaje człowiek*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Satir V. (2000b), *Terapia rodziny. Teoria i praktyka*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Schaefer E.S. (1965), Children's Reports of Parental Behavior, an Inventory. *Child Developmental*, 3, 753–757.
- Schier K. (2014), *Dorosłe dzieci*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Senator D. (2010), Więż zdezorganizowana jako czynnik ryzyka patologii w dzieciństwie i dorosłości. W: B. Tryjarska (red.), *Bliskość w rodzinie. Więzi w dzieciństwie a zaburzenia w dorosłości*, 43–62. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Sitarczyk M. (2002), *Międzypokoleniowa transmisja postaw wychowawczych ojców*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Staudinger U.M., Kunzmann U. (2005), Positive Adult Personality Development. Adjustment and/or Growth? *European Psychologist*, 10, 320–329.
- Strack F., Deutsch R. (2004), Reflective and Impulsive Determinants of Social Behavior. *Personality and Social Psychology Review*, 8, 220–247.
- Sukiennik A. (2012), *Kwestionariusz Ustosunkowań KU*. Podręcznik. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Sukiennik A. (2015), *Poziom rozwoju refleksyjnego systemu wartościowania a siła transmisji międzypokoleniowej stosunku do siebie i innych ludzi*. Niepublikowana praca doktorska. Warszawa: Wydział Psychologii UW.
- Szuster A., Karwowska D. (2007), Podatność na wpływ utajonych afektów – rola złożoności standardów wartościowania. *Studia Psychologiczne*, 45, 5, 63–73.
- Tryjarska B. (2000), Rodzina w ujęciu systemowym. W: E. Milewska, A. Szymanowska (red.), *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, 7–21. Warszawa: Centrum Medyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN.
- Tryjarska B. (2006), Terapia rodzin. W: L. Grzesiuk (red.), *Psychoterapia – praktyka. Podręcznik akademicki, T. 2. Praktyka*, 75–144. Warszawa: Eneteia – Wydawnictwo Psychologii i Kultury.
- Trzebińska E. (2012), W kierunku nauki o zdrowiu emocjonalnym. W: A. Szuster, D. Maison, D. Karwowska (red.), *W stronę podmiotowości*, 69–84. Sopot: Smak Słowa.
- Ziemska M. (2009), *Postawy rodzicielskie*. Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.